

Олена Яремчук

старший викладач кафедри комп'ютерних технологій
і дизайну Національного авіаційного університету

Шрифтовий екслібрис

Анотація. У статті розглядаються маловивчені формотворчі засади шрифтового екслібриса в його композиційних, функціональних та декоративно-пластичних аспектах, окреслюється історичний екскурс становлення та розвитку мистецтва шрифтового екслібриса, акцентується увага на його національних ознаках.

Ключові слова: шрифт, шрифтовий екслібрис, книжковий знак, композиція, аркушева графіка, типографіка.

Під терміном “екслібрис” передусім розуміється графічний знак, що засвідчує майнову приналежність книги. Як відомо, знакові зображення мають легко сприйматися і запам'ятовуватися, бути місткими щодо закладеної в них інформації. До зразків екслібриса можна віднести знаки, композиції яких містять шрифтові складові типу: “ex libris”, “libri, ex bibliotheca”, “ex musicis”... та ім'я власника книгозбірні або назву бібліотеки. Подібні написи виконуються не тільки латиницею, а й шрифтами інших абеток. Найбільш уживані в екслібрисі вислови латинською, російською та українською мовами наведено нижче.

Поширеними є зразки поєднання латинських і кирилических шриф-

тів, слова “ex libris” можуть доповнюватися кирилическими написами — прізвищем та ініціалами власника книги, абревіатурами установ тощо. Інколи слова “ex libris” скорочуються і виглядають як “E.L.”.

Крім текстів, книжкові знаки можуть містити фігуративні, сюжетно-символічні чи алегоричні зображення. Проте, у композиціях, де переважають нешрифтові складові, роль напису іноді нівелюється, про що на рівні проблеми неодноразово наголошували фахівці галузі. Наприклад, майстер екслібриса Н. Верхоланцев, висловлюючись на користь шрифтових книжкових знаків, писав, що останнім добре адресно інтерпретувати підписи, бути лаконічними, формальними щодо змісту композиції. Пе-

Таблиця

Латинська	Російська	Українська
Ex libris; libri; libri meus; ex bibliotheca; ex musicis	Из книг; из коллекции; собрание; библиотека; из нот; Пушкиниана...	Із книг; з колекції; з книжок; книга; збірка; книгозбірня; колекція; фонд

редумовою створення подібних абrevіатурних екслібрисів можуть слугувати автографи художників [1]. Досить цікавою, як видається, з морфологічно-пластичної та інформаційної точок зору, виглядає добірка автографів українських митців (іл. 1).

Порівнюючи сюжетні та шрифтові екслібриси зазначимо, що перевагами шрифтового екслібриса є функціональна доцільність, безпосередність у передачі змісту вербальної інформації. Разом з тим зміст може втілюватися через оригінальний знаковий шрифтовий образ, що дозволяє шрифтовому екслібрису не поступатися художніми якостями кращим шрифтовим плакатам, листівкам чи логотипам. Але художньо-образні зразки шрифтового екслібриса залишаються практично не висвітленими у працях, присвячених мистецтву книжкового знака [2–4]. Автори більшості робіт під терміном “шрифтовий екслібрис” розуміють “набірні ярлики з текстом у рамках” [2, с. 7]. Такий підхід лишає поза увагою дослідників художні, оригінальні, неординарно вирішені шрифтові книжкові знаки.

Шрифтовий екслібрис формувався впродовж сторіч, еволюціонував разом з мистецтвом каліграфії, естампної графіки, графічного дизайну. Із джерел, присвячених мистецтву книги, художнього естампа, письма, історії друкарства [5–12], відомо про різноманітні шрифтові зображення, на які в різні історичні періоди покладалися функції екслібриса.

Висвітлюючи особливості книжкового знака як різновиду шрифто-

вої аркушевої графіки, звертаємо увагу на процеси становлення і розвитку екслібриса, певні нормативні правила його створення, а також специфічні риси українського шрифтового екслібриса і, нарешті, спробуємо сформулювати сучасні вимоги щодо проектування книжкового знака.

З урахуванням ужиткової специфіки екслібриса, його витоки вбачають ще у зразках древнього письма. Наприклад, до скриньок із папірусними сувоями кріпилися алебастрові таблички з ім'я власника [7, с. 29]. Логічним є припущення, що у древності переважна частина “книг” означувалася. Така потреба була зумовлена необхідністю рабовласницьких держав визначити майнові права. На думку окремих дослідників графічного дизайну, розвиток системи майнового обліку, поширення практики маркування вартісних речей спричинили появу значної частини ужиткової графіки, у тому числі її шрифтових різновидів [12].

Найдавнішими, збереженими до сьогодні, прототипами шрифтового екслібриса за змістом, призначенням і способом відтворення, можна вважати написи, датовані VII ст. до н. е. “У повазі до Неба, Бога розуму я зібрав ці плитки, повелів зробити з них копії, помістити моїм ім'ям і розмістити у моєму палаці” [13, с. 76]. Відбитки цього запису зроблено на глиняних табличках знаменитої Ніневійської бібліотеки — своєрідних “сторінках книг” одного з найчисельніших зібрань древності.

Маркування рукописів певного зібрання відіграло важливу роль

Аб
Аб99

Олександр Білянський

Марта Базак

М

Марта Базак

З.

Сергій Завгородній

Бабак

Олександр Бабак

К.С.М.Н.К.
Катерина

Катерина Касьяненко

Біба

Сергій Біба

Забашта

Василь Забашта

Н.Б.80
Н.61г.
Н.СД.91

Евген Найден

Муравський

Микола Муравський

Чепелик

Оксана Чепелик

A.T. Victor
Тер.А.

Анатолій Тертичний

Віктор Сидоренко

Ю. Ятченко

Юлій Ятченко

Яблонська

Тетяна Яблонська

Лопухов

Олександр Лопухов

Іл. 1. Автографи українських художників

і не було винятком, радше звичною практикою. З робіт, присвячених розвиткові книги та бібліотечної справи, відомо про існування зібрань єгипетських, хетських, асирійських правителів [13].

В античні часи бібліотеки вже були у храмах, релігійно-культурних центрах, розповсюдження набули приватні бібліотеки. Відомі книгозбірні Евкліда, Аристотеля, Олександра Македонського. Всесвітнього значення набули Олександрійська і Пергамська бібліотеки [14].

Пожвавленням бібліотечної справи ознаменувалися часи розквіту Римської імперії. У цей період функціонують публічні книгозбірні, засновуються імператорська та патріарша бібліотеки, розширюється коло приватних книгозбірень [13–14].

Книги того чи іншого зібрання маркувалися у приписках, на спеціальних, прикріплених до рукописів бирках. Зауважимо: інформація про вигляд, зміст, способи відтворення майнових написів I — початку II тисячоліття нашої ери практично відсутня. Найдавніші книжкові знаки, про які маємо відомості, датуються XIV ст. — це автографи короля Франції Карла V. Монарх маркував свої книги власноруч, залишаючи на кожній з них короткий напис — “Ця книга моя. Карл” [5].

Відомості про майнову приналежність книг в часи Київської Русі можна знайти у приписках рукописів. Найдавніші з них датуються XI ст. Наприклад, у приписці до книги “Остромирово Євангеліє” йдеться про створення цієї книги для мешканця міста Новгороду [9].

Аналогічні “майнові сертифікати” також містять рукописи: “Реймське Євангеліє”, “Ізборник Святослава”, “Мстиславове Євангеліє”, “Юрійське Євангеліє”. Цікавим є припущення Я. Запаска про те, що кирилична частина Реймського Євангелія була переписана для дочки київського князя Ярослава Мудрого, відомої як французька королева Анна. Ім’я “Анна” у приписці кодексу відтворюється аналогічно особистою підпису Анни Ярославни — з однією літерою “н” — “Ана” [9].

Наприкінці XIV — у XV ст. приписки до рукописів набули особливого значення. Разом з назвами осіб, церков, монастирів, яким кодекс адресувався, у приписках почали вказувати імена дарувальників (дарителів), причини і обставини дарування книги. Такі записи отримали назву “дарчих” або “вкладних грамот”. Ось деякі з них, вміщені у кодексах XVI–XVII ст.: “... купив книгу цю раб Божий князь Андрій ... за відпущення гріхів. Книга передана багатогрішним Андрієм до церкви храму Святого Івана Хрестителя”; “Цю книгу купив Ніколас Корнецький для навчання своїх дітей”; “Ця книга є власністю київського монастиря Святої Софії” тощо [9]. Такі написи мають єдине призначення — засвідчити майнову приналежність книги. Саме ця обставина дозволяє вважати їх попередниками шрифтового екслібриса.

Першим давньоруським екслібрисом (1491 р.), з певними поступками, вважається шрифтова позначка манускриптів Соловецького монастиря — “екслібрис ігумена

Досифія”. Він являє собою художньо вирішений майновий знак з декоративних літер, що групуються у коло (іл. 2, а). Такі — “досифієвські” книжкові знаки (іл. 2, б) —

зустрічаються в рукописних книгах XVI—XVII ст.

Загалом давньоруські екслібриси мали досить виразну художню форму, були не тільки декоратив-

а

б

в

г

Іл. 2. Давньоруські екслібриси

ними, а й змістовними, образними (іл. 2, *в*). Такі якості зумовлювали застосування особливих прийомів щодо їх композиційного вирішення. Як бачимо на іл. 2*г* знаки могли розташовуватися на “вільних” або частково заповнених текстом сторінках, іноді на спеціальних вкладних аркушах [10].

Дослідники звертають увагу на споріднений характер шрифтових угруповань композицій перших давньоруських екслібрисів та написів на тогочасних іконах, творах монументального живопису, предметах декоративно-ужиткового мистецтва [16–17], зауважують, що на той час майстри-каліграфи володіли прийомами, характерними для сучасного графічного дизайну: використовували скорочення слів, лігатурні з’єднання, правила шрифтової комбінаторики, пропорціонування, декорування знаків.

Викладене дає підстави зробити висновок: еволюція формотворчих ознак вкладних записів, їх перетворення на зображення знакового характеру відбувалися синхронно з розвитком образотворчого мистецтва, зумовлювалися синтезом творчості майстрів книжкової справи і майстрів каліграфії.

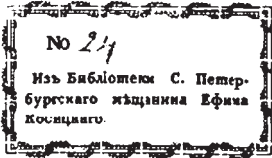
Іншим важливим для становлення художньої форми шрифтового екслібриса чинником був розвиток друкарських технік. З середини XVI ст. палітурки книг представників царських родин, знаті почали “прикрашатися” особливими знаками власності — гербовими композиціями з написами та декоративними аксесуарами. Такі зображення, що отримали назву суперекслібрисів, переважно ви-

конувалися технікою рельєфного тиснення. Першим російським суперекслібрисом став відбиток на екземплярі виданої І. Федоровим книги “Апостол”. Як видно з напису, примірник відомого першодруку належав цареві Івану Грозному [18].

Щодо вітчизняних зразків суперекслібриса — маємо свідчення про існування виконаних у такий спосіб знаків князів львівського архіву (1545), луцького єпископа Г. Хвалічевського (1547), єпископа І. А. Прухницького (1607), княгині Анни-Алоїзи Острозької (1624), П. Могили (1629), князів Вишневецьких (середина XVII ст.) та інших. Родові знаки могли тиснутися золотом, що надавало книгам ошатної парадності, урочистості [7].

Значно простіше виглядали подібні композиції, надруковані на папері. Можна згадати гербовий знак видатного громадського і політичного діяча України, видавця, мецената у галузі культури XVI ст. Василя Острозького. Його знак мав типову для свого часу (XVI–XVII ст.) схему, складався з літер — монограм власника [7]. В деяких випадках гербові знаки виконували кілька функцій, наприклад, — окрім майнових означень, свідчили про особу видавця або дарителя книги. Тому важливим було розташування знакового зображення в межах простору книги.

Вважається, екслібрис як різновид друкованої графіки з’явився у Німеччині. Засобами естампа німецькі майстри виготовляли книжкові знаки окремо від книги на аркушах, які наклеювалися на

*Эта книга
Т. Д.
Тайковича*

Поконъ шъ прѣдѣ
Егда бѣдѣши
Паркъ желанныи
Палатѣ серця
Стрѣлай ко егѣ
Снѣ шпоажитъ
Чистотѣ в локви
Аци плинфѣ грѣхѣ
Пряди молитвѣ
Плѣски бѣши

БИБЛИОТЕКА Николая Петровича Сырейцкова.

Іл. 3. Шрифтові екслібриси кінця XIX–XX ст.

внутрішній бік палітурки, або форзац. Одним із перших авторів таких зображень був А. Дюрер. У його спадку виявлено більше десяти тиражованих знаків. Привертає увагу факт, що художник звернувся до роботи над екслібрисами, маючи чималий досвід роботи у видавничій графіці [5, 7].

Специфіка друкарських процесів, вимоги до організації аркуша, обізнаність у набірних і рисованих шрифтах, їх органічне поєднання з нешрифтовими елементами, володіння техніками естампа — чинники, що стали характерними для тиражованого екслібриса. Крім А. Дюрера, до засновків мистецтва екслібриса дослідники відносять його колег-співвітчизників Л. Кранаха, Б. Бехаму, Ганса Гольбейна [5].

Практика означувати книги естампами швидко поширювалася. У більшості країн Європи зразки друкованого екслібриса з'явилися у XVI ст. [19]. На думку П. Нес-теренка, автором першого українського екслібриса є львівський графік Ян Зярнко (бл. 1575 — бл. 1630). Відомі книжкові знаки роботи іншого львів'янина, гравера і друкаря І. Филиповича, котрий, зокрема, є автором екслібриса Зулуської бібліотеки, численних гербових знаків [6].

До середини XIX ст. частка художньо вирішених друкованих екслібрисів із композиціями, побудованими на монограмах, девізах, вензелях, помітно зменшилася. З'явилися книги, марковані набірними позначками. Переважно це були написи, виконані типовими шрифтами, оздобленими рамками, лініями, нескладними набірни-

ми декоративними аксесуарами (іл. 3). Сьогодні можна вважати їх найпростішими варіантами акцидентної аркушевої типографіки, до якої, безумовно, відноситься екслібрис.

У створенні книжкових знаків автори зосереджували увагу не тільки на індивідуальності, художності маркувальної позначки, а й на її безпосередній функції, а саме — свідчити про право на власність книги. Тому типографи й тогочасні дизайнери мали добре орієнтуватися у питаннях візуалізації змісту, ранжирування складових елементів напису, застосовувати професійні навички каліграфа, рисувальника, гравера. Якість таких зразків акцидентної типографіки, передусім, залежала від раціонального вибору і використання шрифтових та композиційних засобів.

Як відомо, формотворчі пошуки композиції аркушевих видань визначається змістовими чинниками. Не є виключенням і композиція екслібриса. Наприклад, використання гарнітур, які у фахових колах називають “фантазійними”, “декоративними”, “об’ємними”, забезпечує їх правомірність бути в екслібрисах приватних книгозбірень, натомість у знаках міських, наукових бібліотек цілком логічно переважають шрифти “класичних”, “національних”, “історичних” рисунків. У кожному випадку формотворчі пошуки потребують індивідуального підходу, здатного забезпечити відповідність знакового образів змістові функції книжкового знака: інформація про власника бібліотеки; характер збірки; особливості її добору тощо.

СТОРОЖЕНКО
STORZHENKO

КИЇВСЬКИЙ
Музей
західного
та східного
мистецтва

пластичне
Мистецтво
МИСТЕЦТВО З ВЕЛИКОЮ ЛІТЕРОЮ

ГЕОРГІЙ ЯКУТОВИЧ

СПІКА
ХУДОЖНИКІВ
УКРАЇНИ

EX LIBRIS
«ХАНА КРЕМЕНЬ»

EX LIBRIS

Studio
Kuvana Kuvana

EX LIBRIS
Hans
KRUIWE

СЛАВЯНСКАЯ
ГРАФІКА

exlibris

Іл. 4. Зразки сучасної маркувальної графіки

Спробуємо окреслити основні підходи до вирішення формотворчих завдань шрифтового екслібриса.

Практика свідчить: у своїх композиційних пошуках автори часто спираються на декоративні можливості шрифту. Останні, у свою чергу, тісно пов'язані з особливостями історичних та національних стилів. Скажімо, широкий спектр асоціативних вражень несуть у собі форми, притаманні літерам часів Древньої Греції, Риму, Готики, Ренесансу, а також гарнітури інших стильових напрямків, модних течій. За допомогою таких, “історично забарвлених”, шрифтів можна мотивовано означити зміст інформації, акцентувати інтереси власника, тематику книжкового зібрання тощо. Як показові в даному разі можна згадати роботи провідних майстрів російської й української графіки першої третини ХХ ст. — Л. Бакста, О. Браза, П. Ковжуна, В. Конашевича, В. Фаворського, С. Чехоніна.

Певне емоційне враження справляють написи національними шрифтами. Декоративні ознаки, притаманні шрифтовим формам того чи іншого народу, становлять невід'ємну частину його культури. Шрифтові зображення з яскраво вираженими національними ознаками істотно впливають на образні характеристики аркуша. Наразі використання національних шрифтів має бути доречним, логічним і вмотивованим. До високохудожніх зразків книжкових знаків відносяться роз-

робки, виконані В. Кричевським, О. Кульчицькою, І. Мозолевським, Г. Нарбутом, І. Падалкою, О. Судоморою. Запропоновані ними композиційні й пластичні вирішення екслібриса, розробки щодо “модернізації” національних шрифтових форм стали актуальними й необхідними у першій половині ХХ ст. та набули розвитку в українському екслібрисі 60–80-х років ХХ ст. До когорти авторів, які творчо працювали в такому аспекті, належать А. Базилевич, В. Куткін, М. Малишко, В. Перевальський, В. Шпак, П. Чобітько, В. Юрчишин.

Сучасні інтерпретації української шрифтової форми, свідоме їх використання у зразках книжкового знака можна репрезентувати екслібрисами з колекції Національного університету “Кієво-Могилянська академія”. У ній представлено роботи широкого кола авторів, переважно майстрів, що спеціалізуються на різновидах маркувальної графіки (іл. 4), зокрема таких, як М. Бутовський, Г. Корінь, І. Крислач, М. Стратілат, В. Таран та інші. Більшість зразків згаданої колекції становлять варіанти декоративно-пластичних вирішень шрифтової національної форми.

Національні шрифти в українському екслібрисі ХХ — початку ХХІ ст., зберігаючи риси уставного, напівуставного письма, скоропису, одночасно являють собою нові, властиві своєму часові розробки — від вільних, розкутих форм до точно окреслених, ретельно прорисованих знаків.

1. *Верхоланцев М.* Экслибрис-сфинкс // Artcouncil (Художественный сонет. — 2005. — № 5 (45). — С. 25–30.

2. *Кашутина Е., Сапрыкина Н.* Эклибрисы в собрании Научной библиотеки Московского государственного университета. — 1985. — 36 с.
3. *Мневский С. Е.* Мастера русского эклибриса. — Л.: Художник РСФСР, 1973. — 70 с.
4. *Ивенский С.* Книжный знак: История, теория, практика художественного развития. — М.: Книга, 1980. — 270 с., ил.
5. *Герчук Ю.* История графики и искусства книги. — М.: Аспепт Пресс, 2000. — 320 с.
6. *Українська графіка XI — початку ХХст.: Альбом.* — К.: Мистецтво, 1994. — 228 с.
7. *Овчинников В.* Історія книги: Еволюція книжкової структури. — Львів: Світ, 2005. — 420 с.
8. *Утевська П.* Невмирущі знаки. — К.: Веселка, 1981. — 246 с.
9. *Запаско Я.* Українська рукописна книга. — Львів: Світ, 1995. — 480 с.
10. *Рукописная и печатная книга / За редакцією О. О. Сидорова.* — М.: Наука, 1975. — 258 с.
11. *Розум О.* Таємниці друкарства. — К.: Техніка, 1980. — 144 с.
12. *Золотухін В.* Рукопис дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. — К, 2009. — 200 с.
13. *Куприянова Т.* Библиотека — центр предпринимательства в Древнем мире (август, 2010) / Т. Куприянова // <http://www.idlazur.ru/art50.php>
14. *Вегеря И.* Александрийская библиотека (август, 2010) / И. Вегеря // <http://www.demetrius.ru/alexandria/library.html>
15. *История эклибриса* (август, 2010) // <http://www.tandem-knigi.ru/text/3.html>
16. *Яковлев М.* Композиція + геометрія. — К.: Каравела, 2007. — 240 с.
17. *Мітченко В.* Естетика українського рукописного шрифту. — К.: Грамота, 2007. — 208 с., ил.
18. *Дубина Н.* Из истории переплета (август, 2010)/ Н. Дубина// <http://www.compuart.ru/article.aspx>
19. *Нестеренко П.* Їжачок — перший європейський екслібрис (вересень, 2010)/ П. Нестеренко // <http://artvertep.dp.ua>

FONT EX LIBRIS

Olena Yaremchuk

Annotation. Little studied shape building principles of font ex libris in its compositional, functional, decorative and plastic aspects are observed. The historic excursus of the formation and development of the art of font ex libris is defined. The attention to the national features of ex libris is paid.

Key words: font, font ex libris, bookplate, composition, chart sheet, typography.